

ЗЕМЛЕРОБСЬКИЙ РЕМАНЕНТ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

В статті досліджується еволюція землеробського реманенту, як матеріально-технічна основа аграрного розвитку Російської імперії на прикладі Харківської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Велика увага приділяється аналізу конструктивних та функціональних особливостей землеробської техніки, визначенню основних етапів її вдосконалення.

Ключові слова: землеробський реманент, сільське господарство, аграрний розвиток, конструктивні якості, функціональні якості.

В статье исследуется земледельческий инвентарь, как материально-техническая основа аграрного развития Российской империи на примере Харьковской губернии второй половины ХІХ - начала ХХ века. Большое внимание уделяется анализу конструктивных и функциональных особенностей земледельческой техники, выделению основных этапов ее совершенствования в условиях рыночной трансформации украинского общества.

Ключевые слова: земледельческий инвентарь, сельское хозяйство, аграрное развитие, конструктивные качества, функциональные качества.

Agricultural implements as material and technical base of agricultural development of Krarkiv province at the second half of ХІХ – at the beginning of ХХ century are investigated in the article. Great attention is given to the making and using of agricultural implements, to the analysis of constructional and functional peculiarities of agricultural equipment.

Key words: agricultural implements, agriculture, agrarian development, constructional qualities, functional qualities.

Постановка проблеми дослідження визначається тим, що в Російській імперії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. землеробська техніка була матеріально-технічною основою всіх видів господарської діяльності землеробів. Виробництво та використання сільськогосподарського реманенту мало в Україні багатовікову історію, довгий час посідало помітне місце в матеріальній культурі її сільського населення, а в досліджуваний період було однією з найважливіших галузей національного господарства. Зокрема, в Харківській губернії на протязі пореформеного періоду відбувалось збільшення попиту на землеробський реманент, що приводило до збільшення кількості знарядь в селянських і поміщицьких господарствах та до покращення їх якості. Усі ці обставини підтверджують, що для сучасної української історичної науки аналітичне дослідження історії виробництва та використання в Російській імперії, зокрема у Харківській губернії, землеробських знарядь і техніки у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. залишається досить актуальним і представляє значний науковий і практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень з історії розвитку землеробського реманенту в Російській імперії протягом другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. свідчить про те, що ця проблема залишається однією із маловідомих науковому загалу сторінок вітчизняної історії. Серед публікацій, що стосуються окремих аспектів історії розвитку землеробських знарядь та техніки в Харківській губернії слід особливо визначити дослідження О.О.Алов [1], В.В.Горбанев [2], В.О.Кулікова [4] та ін. У них зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал, який, в основному, дозволяє оцінити загальні масштаби та динаміку землеробського реманенту в аграрному розвитку Харківської губернії протягом другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. Критично проаналізував всі ці наукові роботи попередників, автору вдалося виявити ті питання, які поки що залишаються не вирішеними.

Мета статті полягає в дослідженні землеробського реманенту, як матеріально-технічної основи аграрного розвитку Російської імперії у другій половині ХІХ – на

початку ХХ ст. При цьому велику увагу приділятиметься вивченню історичних подій на території Харківської губернії.

Виклад основного матеріалу. Землеробський реманент був важливим елементом матеріально-технічної бази сільського господарства Харківської губернії. Поступальний розвиток товарного виробництва в селянських і поміщицьких господарствах Харківської губернії, який став характерним для другої половини ХІХ – початку ХХ ст., пред'являв чимраз більший попит на землеробські знаряддя праці, особливо на вдосконалені. Так, уже в 1880-90-ті роки витрати на їх придбання і ремонт зробилися звичайними і постійними статтями видатку селянських бюджетів. У збіднілих господарствах на це щороку відводилося близько 1 крб., в середняцьких - до 10 крб., а в заможних - від 30 крб. і вище. Основну питому вагу мали плуги - 44%, молотарки-22%, віялки і сортувалки -10%, сівалки - 9%, жатки і косарки - 6% [15].

За даними 1907 р. у Харківській губернії плуги були у 44% опитаних селянських господарств, молотарки – у 21,6%, віялки – у 9,8%, сіялки – у 8,1%. Найкраще плугами були забезпечені господарства Охтирського, Сумського, Куп'янського та Старобільського повітів. Найгірше – в Зміївському та Ізюмському [12, с. 18-20]. В за даними ЦСК 1910 р. у сільському господарстві Харківської губернії використовувалося приблизно 839 тис. різноманітних сільськогосподарських знарядь та машин [7, с.118].

За даними обстеження 1913 р., у Харківській губернії використовувався як вдосконалений землеробський реманент, виготовлений з металу, так й відносно примітивними знаряддями. Зокрема, у селян налічувалось 89745 рал, 28303 дерев'яні сохи, 378737 дерев'яних борін, яким були оснащені в основному бідняцькі господарства [21, с.53]. В середньому на одне селянське господарство Харківської губернії припадало 3,31 знарядь. Найбільше сільськогосподарських знарядь на одне господарство припадало у Ізюмському, Куп'янському та Зміївському повітах, відповідно по 4,25; 3,82 та 3,52 одиниці. Знаряддями для оранки найкраще були забезпечені господарства Охтирського, Ізюмського та Вовчанського повітів відповідно по 1,00; 0,97 та 0,92 одиниці. Рівень забезпеченості знаряддями підвищувався у напрямку з центральних та північних повітів до південних. При розподілі знарядь на 100 дес. ріллі простежується чітка закономірність: щільність розподілу знарядь підвищується з південного сходу на північний захід. Отже, щільність сільськогосподарських знарядь та машин на одиницю ріллі підвищувалась в районах з гіршим забезпеченням землею [16].

Під час проведення Всеросійського сільськогосподарського перепису 1917 р. також збиралися відомості по сільськогосподарським знаряддям поміщицьких та селянських господарств Харківської губернії. Перепис показав, що наявний реманент певною мірою акумулювався в південно-східних, краще забезпечених ріллею повітах: В той же час, з кожним роком збільшувалося число безреманентних селянських господарств, у 1917 р. по губернії їх налічувалося 197972 (43,9%) Згідно перепису частка поміщиків у посівній площі складала 12,8%, а плугів у них було 6,18% і віялок 3,28%. Зате більш складними агрегатами (жатками, сіялками) поміщики були забезпечені значно краще на одиницю посівів ніж селянські господарства.

Що стосується знарядь для посіву, то вони були поширені лише у поміщицьких господарствах. Удосконалені знаряддя для загортання насіння зустрічались також майже виключно у поміщицьких господарствах, в селянських такі знаряддя, за свідченням кореспондентів, можна було зустріти лише як виняток, Поряд із цим кореспонденти відмічали поширення залізних плугів ковальського виробництва, в деяких місцевостях поширення букерів і плугів “Сакка”, що користувались особливим схваленням господарів і широко купувались заможними селянами [3, с.8-9].

Необхідність коштів для придбання необхідного в господарстві землеробського реманенту закономірно вело до проблеми кредитування. Так, дані за 1912 р. показують, що на 1 дес. ріллі, припадало 22 крб. вартості реманенту. Наприклад, металевий плуг коштував селянам не менше 30 крб., ще дорожче коштували вдосконалена молотарка та

інший землеробський реманент. Потрібні були чималі гроші також й кустарям-реманентобудівникам для придбання інструменту та сировини. Харківські регіональні форми та методи кредитування селян з метою придбання необхідного в господарстві землеробського реманенту були різними. У вивчених автором даних про кредитні операції на селі важко виділити відомості, які б безпосередньо стосувалися кредитування придбання селянами землеробського реманенту, але натомість вони дозволяють визначити загальні риси селянського кредиту, повністю характерні і для визначеної сфери. Ці риси переважно зводилися до того, що для будь-якої сфери селянського сільськогосподарського виробництва, зокрема і для забезпечення землеробським реманентом, кредит став у розглянутий період повністю закономірним явищем, оскільки допомагав мобілізації капіталу, прискорював процес виробництва і значно сприяв підвищенню продуктивності праці [5, с.429].

У перші пореформені десятиріччя основне місце в системі кредитування селянських покупок землеробського реманенту займала держава. Державний селянський поземельний банк був організований у 1883 р. спеціально для видачі позик селянам, в тому числі й для придбання землеробського реманенту. Через цей банк селянство могло придбати на вигідних умовах самі складні і коштовні види землеробського реманенту. Так, завдяки позикам Олександрівського Сумського селянського банку селянами повіту тільки в 1908 р. було придбано 49 дес. землі, у багатьох випадках ділянка земля купувалися разом з певним набором землеробського реманенту [6, с.21].

З 1895 р. найбільшого поширення в Харківській губернії набули кредитні товариства. Вони стали найбільш зручною формою кредитування місцевих селян, бо не потребували пайових внесків, а їх основний капітал складався з позик, що видавалися губернською конторою Державного банку. Крім того, кредитні товариства у випадку, якщо їх основний капітал був менший 10 тис. крб., звільнялися від державного промислового податку. На 1912 р. членами кредитних товариств стали більше 10 тис. селян, значній частині яких вдалося оновити й значно покращити свій набір землеробського реманенту. Наприклад, це стосується Богодухівського кредитного товариства, в якому нараховувалося 4543 селян-пайщиків. Всього в Харківській губернії у цей період налічувалося вже близько 300 різних закладів дрібного селянського кредиту, що становило більше 3% їх загальноросійської чисельності [9, с.421].

Поряд із кредитними закладами державного і кооперативного характеру кредитування селян з метою придбання ними землеробського реманенту в Харківській губернії також здійснювалося різними добродійними організаціями, земськими касами, складами сільськогосподарських машин і прокатними пунктами, кустарно-промисловими музеями, сільськими громадами. Величезну роль в справі придбання селянами землеробського реманенту відігравав й індивідуальний лихварський кредит. Проте, для більшості селянства він часто не виправдовував себе економічно. Так, наявні відомості про лихварське кредитування придбання землеробського реманенту свідчать, що середній лихварський процент був дуже високий і на практиці звичайно досягав 35-40% річних, хоча закон 1893 р. і обмежив дозволений процент до 12% [8].

Величезну роль в справі розповсюдження землеробського реманенту відігравала ярмаркова торгівля. Статистика ярмаркової торгівлі другої половини XIX - початку XX ст. переконливо свідчить, що різноманітні землеробські знаряддя праці кустарного та фабрично-заводського виробництва були важливим компонентом усіх місцевих ярмарків. Статистика найбільших ярмарків охоплювала ту частину землеробський реманент, котрі виходили на великий губернський і загальноросійський ринок. На них надходили товари, які продавалися промисловиками на невеликих ярмарках, базарах і в себе на дому, а відтак через систему перекупок поступово складалися у значні партії. Таким чином, на великих ярмарках основна маса землеробський реманент товару продавалася гільдійськими купцями і призначалася в основному для вивезення за межі губернії [13, с.32].

Обсяги продажу землеробського реманенту на найбільших ярмарках Харківської губернії були досить значними. До подібних висновків приводить аналіз річних торговельних оборотів у губернії. Так, за 1893 - 1894 рр. лише на Хрещенському ярмарку було продано таких товарів на 300 тис. крб. У 1904 р., за відомостями Біржового комітету, на головних ярмарках Харкова землеробських знарядь і машин було реалізовано на 5660 тис. крб., що становило близько 17% від суми, отриманої за всі продані товари. У 1909 р. у відомостях про торговельні обороти Покровського ярмарку також зафіксовано, що землеробські знаряддя і машин становило приблизно 20% від загальної суми всіх проданих на ярмарку товарів. Дані за 1910-1914 роки про структуру товарів на Успенському, Покровському і Хрещенському ярмарках також свідчать про значну питому вагу землеробського реманенту кустарного та фабрично-заводського виробництва у загальній товарній масі [8].

Разом з тим, показники оборотів найбільших ярмарків і загальна торгова статистика ще не можуть дати об'єктивних даних про загальний обсяг продажу землеробського реманенту на ярмарках Харківської губернії. Більша частина землеробський реманент не надходила на ці великі ярмарки, а поглиналася споживачами на місцях, на дрібних ярмарках і сільських базарах і, отже, не реєструвалася. Аналіз даних, які збереглися в джерелах про діяльність подібних дрібних торгових центрів, дає можливість упевнено констатувати, що питома вага продажу на них землеробських знарядь та машин була ще вищою, ніж на великих ярмарках. Більше того, значна частина місцевих ярмарків і базарів взагалі спеціалізувалися переважно на продажу землеробського реманенту.

В цілому, за офіційними земськими джерелами, різноманітні вироби, які належали до землеробського реманенту серед товарної маси малих сільських ярмарків і базарів становили приблизно половину. Більш точний показник питомої ваги встановити складно з огляду на те, що у джерелах майже немає показника цінності проданих товарів [14, с.100].

Поряд з численними ярмарками і базарами значну роль в забезпеченні селянського населення землеробським реманентом відіграла мережа місцевих складів сільськогосподарських машин, яка була створена в Харківській губернії зусиллями земства, товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, різних господарчих і фінансових товариств, сільських громад і численних окремих доброчинців. Одними з перших земські склади сільськогосподарських машин відкрилися в 1896 р. у Старобільському і Вовчанському повітах, у 1899 р. - в Сумському, Лебединському, Зміївському та Харківському, у 1900 р. - в Богодухівському і Валківському, у 1901 р. - в Ізюмському, а у 1912 р. в губернії діяло вже більше 70 таких складів. Повсюдно в губернії склади сільськогосподарських машин являли собою великі склади-кранці, спеціалізовані на продажу різноманітного сільськогосподарського реманенту, як фабрично-заводського, так й кустарного виробництва. Товар звичайно закупувався безпосередньо у виробників на дуже вигідних умовах оптової купівлі і продавався потім селянам теж з певними пільгами [10, с.38].

Застосування в аграрному секторі Харківської губернії вдосконалених сільськогосподарських машин вело до концентрації виробництва і до застосування капіталістичної кооперації в землеробстві. Сільськогосподарські машини в ринкових умовах застосовувалися, головним чином, у заможних селянських та великих поміщицьких господарствах. Поліпшені знаряддя фабрично-заводського виробництва, які коштували далеко дорожче саморобних і кустарних, окупалися тільки в умовах масштабного господарства, а тому запроваджувалися тільки заможними селянськими та поміщицькими господарствами, які успішно розвивалися [11, с.122].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Вивчений матеріал свідчить, що разом з бурхливим розвитком ринкових відносин в аграрному секторі Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. відбувалось значне збільшення попиту на

землеробський реманент, особливо на нові, більш продуктивні сільськогосподарські машини та знаряддя праці.

Запровадження машин, з одного боку, вимагало значних розмірів капіталу і через це було доступним тільки великим господарям, а з іншого боку, машини окупалися тільки при величезній кількості оброблюваного продукту. Поступово змінювалась роль кустарного виробництва сільськогосподарського реманенту на селі. Протягом другій половині XIX - XX ст. кустарі дедалі частіше переходили від виготовлення дрібних, іноді примітивних знарядь праці до великомасштабного товарного виробництва відносно складних землеробських знарядь і механізмів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алов А.А. Производство плугов в слободе Белостоке / А.А. Алов // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. - СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1898. - Т.5. - С.471-489.
2. Горбанев В.В. Поміщицьке господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст: дис. ... канд. іст. наук: 07.00. 01. / Валерій Вікторович Горбанев. - Харків, 2005. - 182 с.
3. Ежегодник промышленности и торговли за 1912-1914 гг. - СПб.: Б.и., 1915. - 205с.
- Журнал заседания земледельческого съезда Харьковского уезда 4-го октября 1870 г. - Х.: Тип ун-та, 1871. - 28 с.
4. Куліков В.О. Селянське господарство Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст: дис. ... канд. іст. наук: 07.00. 01. / Володимир Олександрович Куліков. – Харків, 2005. – 323с.
5. Материалы по истории крестьянской промышленности. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. - Т.2. - 563 с.
6. Обзор Харьковской губернии за 1914г. - Х.: Тип. губ. правления, Б.г. - 38 с.
7. Отчет государственных сберегательных касс по сберегательным операциям за 1915 г. - Пг.: Б.и., 1916. – 216 с.
8. Російський державний історичний архів (далі - РДІА). Ф.1331. - Комісія по дослідженню кустарної промисловості в Росії при Раді торгівлі й мануфактур - Оп.1.- Спр.29. - Арк. 9-10.
9. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. - СПб.: Б.и., 1914. - 615 с.
10. Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии. – Харьков: Тип. А.Либины, 1918. – 154 с.
11. Статистический ежегодник за 1909 г. - Х.: Изд. Харьк. губ. зем. управы, 1910.-184, 236 с.
12. Статистический ежегодник Харьковской губернской управы. – Харьков: Тип. Печат. дело, 1908. – 244 с.
13. Харьковская губернская земская управа. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию очередной сессии 1912 года по кустарной промышленности. - Х.: Тип. губ. правления, 1912. – 98 с.
14. Харьковская губернская земская управа. Отчеты Харьковской губернской земской управы о развитии кустарных промыслов в губернии. - Х.: Тип. губ. правления, 1914. – 103 с.
15. Харьковский листок. Известия по торговле, промышленности, технике, искусству и ремеслам. - 1901. - 20 июля.
16. Южно-русская сельскохозяйственная газета. - 1901. – 22 ноября.